

Δημήτρης Μπελαντής
Πόλεμος κατά της τρομοκρατίας

Η ενεργοποίηση του άρθρου 5 του Συμφώνου ΝΑΤΟ (1949), μετά από τα πρόσφατα μεγάλης εμβέλειας χτυπήματα σε βάρος των ΗΠΑ (Πύργοι Μανχάταν, Πεντάγωνο), υποδηλώνει τη ρη-

τή βούληση των ΗΠΑ και των συμμάχων τους (της Ελλάδας περιλαμβανόμενης και συναινούσας) να διεξαγάγουν πόλεμο. Πόλεμο όμως κατά τίνος και για ποιο λόγο;

Το άρθρο 5 του Συμφώνου ΝΑΤΟ ριθ-

μίξει τις υποχρεώσεις πολεμικής υποστήριξης προς εκείνο το σύμμαχο κράτος το οποίο υφίσταται επίθεση από τρίτο κράτος και αμύνεται κατ' αυτής. Η διάταξη αυτή συνδέεται αναπόφευκτα και με τις προβλέψεις του Καταστατικού Χάρτη ΟΗΕ, οι οποίες απαγορεύουν τη χρήση βίας στις διεθνείς σχέσεις (άρθρο 2 Κ.Χ. ΟΗΕ 1945), πλην των περιπτώσεων της *αμυντικής χρήσης βίας κατά επιτιθέμενου κράτους* (άρθρο 51 Κ.Χ. ΟΗΕ) και των προβλέψεων χρήσης βίας με απόφαση του Συμβουλίου Ασφαλείας για την «προστασία της διεθνούς ειρήνης και ασφαλείας» (6ο κεφάλαιο του Κ.Χ. ΟΗΕ). Κατά το διεθνές δικαιο λόγο (από το 1945 και εξής) δεν τίθεται βεβαίως ζήτημα επιθετικού πολέμου, αλλά και ο αμυντικός ακόμη πόλεμος πρέπει να γνωστοποιηθεί προς το Συμβούλιο Ασφαλείας, αναφέροντας τις πράξεις του κράτους-επιτιθέμενου και την ανάγκη του κράτους-αμυνόμενου να τις αποκρούσει. Παρά το ότι αυτή η διαδικασία ιστορικά δεν έχει τηρηθεί, παραμένει σαφές ότι η άμυνα του Κ.Χ. ΟΗΕ προϋποθέτει επιθετική πράξη κράτους ως λόγο και απάντηση σε αυτή. Εχθροπραξίες δηλαδή από τις δυνάμεις αυτού του κράτους σε βάρος του αμυνόμενου κράτους (του στρατού, του πληθυσμού του κ.λπ.). Επίσης, ο αμυνόμενος μπορεί να ζητήσει από τα ΗΕ να παρέμβουν στρατιωτικά για να προασπίσουν την ειρήνη στην περιοχή (περίπτωση Κουβέιτ-Ιράκ 1991).

Είναι εξαιρετικά ενδιαφέρον το γεγονός ότι οι ΗΠΑ και οι Νατοϊκοί σύμμαχοί τους υπήρξαν *εξαιρετικά φειδωλοί στη χρήση της έννοιας του πολέμου* κατά την επέμβαση στη Γιουγκοσλαβία το 1999. Κατά την περίοδο εκείνη, η κάμψη του διεθνούς δικαίου προβλήθηκε όχι ως πολεμική προσπάθεια, αλλά ως «ανθρωπιστική επέμ-

βαση» για την προστασία των ανθρωπίνων δικαιωμάτων των Κοσοβάρων απέναντι στην «εθνοκάθαρση» και σε πράξεις παραβίασης που αποτελούσαν «εγκλήματα κατά της ανθρωπότητας». Ο ίδιος ο πρόεδρος Clinton είχε ρητά *αρνηθεί* ότι οι ΗΠΑ ήταν σε εμπόλεμη κατάσταση προς τη Γιουγκοσλαβία. Η άρνηση της εμπόλεμης κατάστασης ήταν εξαιρετικά συμφέρουσα για τους τότε φορείς της επέμβασης. Αφ' ενός μεν τους απάλλαξε από τη θεμελίωση της θέσης τους ως «αμυνομένων» ή ως εγγυητών της άμυνας άλλων (ανύπαρκτων ως κράτος)¹, τη στιγμή μάλιστα που δεν καλύπτονταν από απόφαση του Συμβουλίου Ασφαλείας ΟΗΕ για συλλογική χρήση βίας. Αφ' ετέρου δε τους «απάλλαξε» (τυπικά και όχι ουσιαστικά) κατ' αρχήν από την τήρηση υποχρεώσεων του διεθνούς δικαίου για την προστασία των αμάχων, τη μη προσβολή μη στρατιωτικών στόχων κ.λπ., το πλέγμα δηλαδή των Συνθηκών της Γενεύης και των τροποποιήσεών τους.

Όμοια, κατά την *επέμβαση στη Γρενάδα, στον Παναμά, στην Αίτη και στη Σομαλία (1983, 1989, 1994, 1992) οι ΗΠΑ δεν πραγματοποιούσαν πόλεμο, κατά τους ισχυρισμούς τους. Αποκαθιστούσαν τη δημοκρατία κατά του Νοριέγκα, του Μπίσοπ ή του Σέντρας, προστατεύοντας τα δικαιώματα των «λαών», ακόμη και αν χρειαζόταν οι δυνάμεις τους να δολοφονήσουν αμάχους. Ή εγγυούνταν την ανθρωπιστική βοήθεια στη Σομαλία πολεμώντας κατά των φυλάρχων της, «ανοικοδομώντας το εθνικό κράτος» («nation-building») — εδώ και με εντολή του ΟΗΕ. Ή πάλι προστάτευαν τους Βόσνιους από τους Σέρβους κ.λπ.*

Σήμερα, και μετά τη μαζική προσβολή του άμαχου πληθυσμού των ΗΠΑ, η επιχειρηματολογία είναι απολύτως διαφορετική από την κυρίαρχη ελίτ και την ηγεσία αυτής

της χώρας. Η ίδια η πρωτοφανής τρώση του ίδιου του πληθυσμού των ΗΠΑ (εντός του οποίου και τμημάτων της άρχουσας τάξης πάντως) επαναφέρει το επιχείρημα του «πολέμου». Αυτοί οι άμαχοι και αυτός ο πολιτικός πληθυσμός αποτελούν λόγο πολέμου, όχι βεβαίως οι άμαχοι του Γ' Κόσμου ή της Γιουγκοσλαβίας, οι οποίοι λογίζονται ως «παράπλευρες απώλειες». Προφανώς, η επίθεση κατά αυτών των αμάχων θα υπαχθεί στο έγκλημα της «γενοκτονίας» ή της χρήσης όπλων μαζικής καταστροφής, με αποτέλεσμα οι λογιζόμενοι ως «εχθρός» όχι μόνο να παρουσιάζονται ως δικαίως προσβαλλόμενοι, αλλά και να μπορούν οι ηγέτες τους να δικαστούν θεαματικά από κάποιο διεθνές δικαστήριο του μέλλοντος (με ή χωρίς νομική υπόσταση), ως «εγκληματίες κατά της ανθρωπότητας». Περαιτέρω, όμως, η επίκληση του πολέμου νομιμοποιεί πολύ ισχυρότερα τη διεθνή σταυροφορία κατά των ισλαμικών κρατών-ταραξιών: αν η επίθεση εναντίον των ΗΠΑ θεωρούνταν επίθεση αστυνομικού χαρακτήρα (τρομοκρατικό χτύπημα με τη στενή έννοια), η απάντηση θα έπαιρνε τη μορφή μιας διεθνούς αστυνομικής συνεργασίας, η οποία δε θα είχε καμιά δικαιοκίνητη επιχειρηματολογία για την προσβολή άλλων κρατών (το πολύ-πολύ θα οδηγούσε σε οικονομικά μέτρα κατά των αρνούμενων να συνεργασθούν κ.λπ.). Τώρα, όμως, στο όνομα του πολέμου επιχειρείται μια διεθνής στρατιωτική και αστυνομική ταυτόχρονα επιχείρηση, της οποίας τα όρια είναι αδύνατο να προβλεφθούν. Ο μη αστυνομικός συνεργαζόμενος κατά της τρομοκρατίας είναι εμπόλεμο κράτος έναντι όλου του δυτικού κόσμου (Αφγανιστάν), ενώ ο εμπόλεμος εμφανίζεται και ως «παραβατικό» μέλος της διεθνούς κοινότητας. Έτσι, τα όρια ανάμεσα στην αντιτρομοκρατική πάλη και στον πό-

λεμο ως εκδήλωση διακριτικής βίας χάνονται, ο εσωτερικός και ο εξωτερικός εχθρός, το κράτος και ο «παραβάτης» συγχωνεύονται σε μια ενιαία-αντιαιμοκρατορική μορφή.

Ο ορισμός του «εμπόλεμο κράτους» από τις ΗΠΑ

Ελάχιστο χρόνο μετά την τρομοκρατική πράξη, και με τη συνδρομή των αμερικανικών και διεθνών ΜΜΕ, η ευθύνη διάπραξης αποδόθηκε στην οργάνωση του Οσάμα Μπιν Λάντεν και η ευθύνη υποστήριξης και υποκίνησης των τρομοκρατών αποδόθηκε στα ισλαμικά κράτη-ταραξίες, με κέντρο την Καμπούλ και τη Βαγδάτη. Έχει ακόμη σημασία η αποσιώπηση (πλην του Αφγανιστάν) των κρατών-υποστηρικτών, ώστε οποιοδήποτε από αυτά να αισθάνεται «στόχος». Πλην όμως, και ανεξάρτητα από το αναπόδεικτο ως σήμερα αυτών των αιτιάσεων, είναι πρωτάκουστη η αναγωγή ενός κράτους σε εμπόλεμο για λόγους ιδεολογικής συνάφειας με τον τρομοκράτη, όταν από ποιθενά δεν προκύπτει η αιτιώδης σχέση ανάμεσα σε αυτό το κράτος και στην τρομοκρατική πράξη ούτε οι εχθροπραξίες του Αφγανιστάν ή του Ιράκ κατά των ΗΠΑ. Πολύ περισσότερο, οι ίδιες οι ΗΠΑ διεξάγουν επί έτη επιθετικό πόλεμο κατά του Ιράκ, με συνεχείς βομβαρδισμούς και με καταδίκη εκατομμυρίων Ιρακινών στο θάνατο από την πείνα και τις αρρώστιες, όχι με κάποια «προκάλυψη» αλλά άμεσα ως μηχανισμός κρατικής-παρακρατικής βίας. Ταυτοχρόνως δε, παρουσιάζεται ως αυτονόητη η τιμωρία ενός λαού, επειδή αυτός συλλογικά ταυτίζεται (ή παρουσιάζεται να ταυτίζεται) ιδεολογικά και βιωματικά με τον τρομοκράτη. Η τάση αυτή θυμίζει έντο-

να τη «συλλογική ευθύνη» του Τρίτου Ράιχ, η οποία ξαναγράφεται στο πολεμικό λάβαρο της «αμερικανικής ειρήνης».

Πρέπει να κατανοήσουμε ότι η χρήση του «φονταμενταλιστικού» επιχειρήματος ως βάση της κήρυξης πολέμου κατά των «κρατών-ταραξιών» ανατρέπει όλη τη λογική των διεθνών σχέσεων το ίδιο βάνουσα όπως και η «ανθρωπιστική επέμβαση». Δεν πρόκειται για πόλεμο ενός κράτους κατά άλλου με την παραδοσιακή έννοια, αμυντικό ή επιθετικό. Πρόκειται για σταυροφορία ενός συνασπισμού ιμπεριαλιστικών κρατών με συγκλίνοντα συμφέροντα κυριαρχίας (εκμετάλλευσης και βίαιης κυριαρχίας επί των εξαθλιωμένων μαζών του Γ' Κόσμου) κατά εκείνων των πολιτικών και ιδεολογικών μορφών, αλλά και κρατικών υποστάσεων, μέσα από τις οποίες (στρεβλά και παραμορφωτικά) εκφράζεται η εξέγερση των φτωχών λαών κατά του ιμπεριαλισμού. Στόχος η συντριβή όχι μόνο των οργανώσεων, αλλά και των ίδιων των κρατών ως ανεξάρτητων υποστάσεων. Η σύγκρουση των συμφερόντων αναπαρίσταται ως σύγκρουση «συστημάτων αξιών» και ως «σύγκρουση πολιτισμών». Δημιουργείται έτσι η βάση, όπως και στη Γιουγκοσλαβία, να εικονογραφηθεί ο νέος πόλεμος ως ο τελευταίος πόλεμος κατά του «υπέρτατου κακού» («the evil»), ως του «εχθρού του ανθρώπινου πολιτισμού»², ως ο πλέον δηλαδή ολοκληρωτικός πόλεμος για τη σωτηρία της ανθρωπότητας. Επιστρατεύεται λοιπόν για άλλη μια φορά η αγγλοσαξονική ακροδεξιά ηθικολογία προκειμένου να διεξαχθεί ο τρίτος —μετά το Ιράκ και τη Γιουγκοσλαβία— πόλεμος της «παγκοσμιοποίησης» στην υπηρεσία των αστικών και ιμπεριαλιστικών δυνάμεων και όλων όσοι έχουν καθλώσει ένα μεγάλο τμήμα της ανθρωπότητας στην απόλυτη εξαθλίωση, κατά του

Ισλάμ ως ιδεολογικού εκφραστή αυτού του τμήματος. Αλλά και ένας πόλεμος κατά των εντός της Δύσης αντικαπιταλιστικών τάσεων και δυνάμεων, στη λογική της «αντιτρομοκρατικής ισοπέδωσης».

Παρά το ότι το σύστημα εξουσίας στις ΗΠΑ υπέστη μετά τις επιθέσεις της 11ης Σεπτεμβρίου μια σημαντική συμβολική-ψυχολογική προσβολή στην ίδια την εικόνα του, οι ίδιες οι επιθέσεις μπορούν να ενταχθούν ως αφορμή σε μια διεθνή «ψύχωση ασφαλείας» και σε μια σοβαρή έκπτωση (ή και καταβύθιση) της όποιας αστικοδημοκρατικής συγκρότησης έχει επιβιώσει μέχρι σήμερα. Αυτή η ισχυρή τάση στρατιωτικοποίησης/αστυνομοκρατίας, η οποία υπήρχε πάντως και πριν από τις επιθέσεις, καταγράφει διαφορετικά χαρακτηριστικά του ίδιου του τρομοκρατικού φαινομένου, αλλά και διαφορετικούς όρους άσκησης της πολιτικής πάλης και ανάδυσης των αντικαπιταλιστικών κινημάτων μέσα στις κοινωνίες του αναπτυσσόμενου καπιταλισμού. Για αυτά τα τελευταία, η όξυνση της κρατικής τρομοκρατίας ίσως αποβεί σημαντικά δυσχερής παράμετρος και συνθήκη.

Η τρομοκρατία ως «εμπόλεμος» κατά της Δύσης

Αποτελεί ιστορική ειρωνεία η υπενθύμιση ότι κατά την περίοδο του Ψυχρού Πολέμου και ιδίως κατά τη δεκαετία του 1970 οι οργανώσεις της ακροαριστερής τρομοκρατίας (ιδίως η Rote Armee Fraktion στην Ο.Δ.Γερμανίας) ζητούσαν να αναγνωρισθούν ως «εμπόλεμοι» έναντι του κράτους³. Προσδιορίζονταν δε ως «κίνημα αντιιμπεριαλιστικής απελευθέρωσης», κατά τρόπο ανάλογο προς αυτά του Γ' Κόσμου, επιχειρώντας δηλαδή να αποκτήσουν το

status του «αντιαποικιακού Αντάρτη»³ και να υπαχθούν έτσι στις τροποποιητικές πράξεις της Συνθήκης της Γενεύης του 1974. Πέρασαν δύο δεκαετίες, κατά τις οποίες οι κυβερνήσεις των δυτικών δημοκρατιών όχι μόνο επέμειναν στον εγκληματικό (και άρα όχι «πολεμικό») χαρακτήρα της τρομοκρατίας και στην πλήρη «αποπολιτικοποίηση» του φαινομένου⁴, αλλά και επέβαλαν σταδιακά αυτή την αποπολιτικοποίηση του τρομοκρατικού φαινομένου και την κατάργηση του πολιτικού εγκλήματος ως έννοιας. Από τα μέσα του 1980 τονίστηκε η συνάφεια της τρομοκρατίας με το εμπόριο όπλων, ναρκωτικών και μέσων χημικού πολέμου στο διεθνές πλαίσιο, ώστε να προταθεί από πολλούς μεταψυχροπολεμικούς αναλυτές ένα διεθνές σύστημα ασφάλειας και αστυνόμευσης του δυτικού κόσμου έναντι αυτών των απειλών. Απειλών αποσυσχετισμένων πλέον, κατά τους συμβατικούς αναλυτές, από τα ιδεολογικά ή όποια άλλα «ευγενή» κίνητρα του 19ου και του 20ού αιώνα και συσχετισμένων με ομάδες μαφιόζικων συμφερόντων, σκοταδιστικών ιδεολογιών⁵ κ.λπ. (δεν είναι τυχαία πάντως η αποσυσχέτιση από τα «ευγενή κίνητρα» με την επικέντρωση της πηγής της τρομοκρατίας στο Ισλάμ και στο Γ' Κόσμο, «μακριά από εμάς»).

Η τάση «αποπολιτικοποίησης» της τρομοκρατίας, παρά το ότι ενίσχυσε το ηθικό και οικουμενικό κύρος της εξουσίας στις χώρες του αναπτυσσόμενου καπιταλισμού, ήδη και πριν από το Σεπτέμβριο του 2001 αντέβαινε, στην πραγματικότητα, στην *κεντρικότητα* που αποδίδουν στο φαινόμενο οι υπηρεσίες ασφαλείας των χωρών του αναπτυσσόμενου καπιταλισμού (πρβλ. τις εκθέσεις της CIA για το σχέδιο ασφαλείας των ΗΠΑ ως το 2015). Η πρόβλεψη ήδη της πιθανότητας σημαντικών τρομοκρατικών

προσβολών στις ΗΠΑ από τις εκθέσεις της περιόδου 1999-2000 έχει μια διάσταση ιδεολογικής στρατηγικής και μια διάσταση αντικειμενική.

Η ιδεολογική στρατηγική αφορά α) την προληπτική θωράκιση απέναντι στην τάση εργατικής αφύπνισης στις ΗΠΑ (π.χ. απεργίες στις υπηρεσίες στη δεκαετία του 1990) και στα νέα αντικαπιταλιστικά κινήματα, με τη μαζική εισαγωγή συστημάτων επιτήρησης και ελέγχου, β) την οικοδόμηση ενός μετώπου του δυτικού κόσμου απέναντι σε εσωτερικούς και εξωτερικούς εχθρούς, γ) ενδεχομένως την ίδια την εξώθηση ριζοσπαστικών μερίδων των κινήματων στην ατομική τρομοκρατία, με αποτέλεσμα την «εγκληματοποίηση» και καταστολή τους. Η αντικειμενική διάσταση αφορά ένα πραγματικό πρόβλημα και όχι μια κατασκευή: Οι μηχανισμοί εξουσίας, ιδίως εντός των ΗΠΑ, γνώριζαν πλήρως ότι η τρομοκρατία θα μπορούσε να λειτουργήσει ως το «ύστατο όπλο», «όπλο εντάσεως ζωής» των φονταμενταλιστικών οργανώσεων, στο βαθμό που αυτές οι οργανώσεις και τα πλατιά κοινωνικά τους στηρίγματα έχουν αποστερηθεί από τη δυνατότητα είτε πολιτικής διαπάλης, όπου αποτελούν αντιπολίτευση (π.χ. Αλγερία), είτε στρατιωτικής διαπάλης με τις στρατιωτικές τεχνολογίες του ιμπεριαλισμού, όπου αποτελούν κυβέρνηση⁶. Η συγκριτική αδυναμία και η αίσθηση «παινοδυναμίας» του αντιπάλου οδηγεί στα τυφλά χτυπήματα. Γνωρίζουν επίσης το σοβαρό ενδεχόμενο έκρηξης των κοινωνικών και πολιτισμικών αντιθέσεων μέσα στις ίδιες τις ΗΠΑ, το οποίο θα μπορούσε να συνδυασθεί με την άσκηση πολιτικής τρομοκρατίας (βλ. π.χ. την παρουσία ισλαμικών κινήματων εδώ και καιρό εντός των ΗΠΑ). Υπολογίζουν λοιπόν στο ακριβώς αντίθετο από την «αποπολιτικοποίηση»,

στη χρήση της τρομοκρατίας ως «ύστατου όπλου» των απελπισμένων, όταν και όπου η παραδοσιακή πολιτική πάλη έχει εκπέσει.

Ήδη μετά την επίθεση στις ΗΠΑ, η κήρυξη πολέμου στοχεύει όχι μόνο στα κράτη-ταραξίες, αλλά, όπως έχει δηλωθεί, και στους ίδιους τους τρομοκράτες ως «εμπολέμους». Δεν αντιπαρατίθενται δηλαδή οι ΗΠΑ στους τρομοκράτες ως όργανα λ.χ. του Αφγανιστάν, αλλά στο Αφγανιστάν ως όργανο της διεθνούς τρομοκρατίας. Καταργείται, κατά τον τρόπο αυτό, η ίδια η προϋπόθεση της κρατικής υπόστασης του «άλλου εμπόλεμου»⁷. Η ίδια η αμερικανική κοινωνία τίθεται σε μια κοινοβουλευτική «κατάσταση πολιορκίας» απέναντι σε έναν εχθρό, πανταχού παρόντα, πολύμορφο, ταυτόχρονα εξωτερικό και εσωτερικό. Μπορεί λοιπόν να μεταχειρισθεί ακόμη και τμήματα του πληθυσμού της ως φορείς της ισλαμικής/τρομοκρατικής απειλής. Αλλά ταυτοχρόνως μπορεί να ποινικοποιήσει τους αντιπάλους της όπου γης και να τους δικάσει βάσει διεθνών ενταλμάτων εντός των ΗΠΑ. Μετατρέπονται δηλαδή οι «εντός» σε δυνάμει φορείς ξένης δύναμης και οι «εκτός» σε δυνάμει υποδίκιους του κράτους των ΗΠΑ. Οι εξελίξεις στην Ε.Ε., που αφορούν το διεθνές ένταλμα κατά της τρομοκρατίας, δείχνουν μια ανάλογη κατεύθυνση και για την Ευρώπη, με άγνωστη ακόμη κατάληξη.

Φαίνεται λοιπόν, μέσα από τη στρατιωτική ανασύνταξη των ΗΠΑ και των συμμάχων τους, μια τάση ισχυρής ενδοϊμπεριαλιστικής αλληλεγγύης μεταξύ των «δυτικών δημοκρατιών», η οποία υποβαθμίζει απέναντι στον κοινό εχθρό τον ανταγωνισμό, στρατιωτικοποιεί/αστυνομικοποιεί την εσωτερική κοινωνική ζωή στις ίδιες αυτές χώρες και θέτει ένα ισχυρό πολεμικό όριο απέναντι στις εκτός αναπτυσσόμενου καπιτα-

λισμού εξαθλιωμένες μάζες και τις στρεβλές εκπροσωπήσεις τους. Τα κράτη-ταραξίες («rogue states») δε χάνουν απλώς τη δυνατότητα επίκλησης της «κυριαρχίας» τους —όπως συνέβη με τη Γιουγκοσλαβία το 1999—, αλλά μετατρέπονται σε οχήματα του «εσωτερικού εχθρού» του δυτικού κόσμου, σε «βαρβάρους» που επιβουλεύονται ένα αυτοκρατορικό σύστημα⁸. Μέσα από αυτή τη διαδικασία, ο κλωνισμένος (:) ηγεμόνας επιχειρεί να πείσει για την ισχύ του αυτοκρατορικού/ιμπεριαλιστικού συστήματος και να αποδείξει στους «βαρβάρους» ότι (με ελλείπουσα τη διάκριση εσωτερικού/εξωτερικού εχθρού) δεν υπάρχει κανένα σύνορο για να προασπίσει τους εχθρούς του. Ούτε τόπος καταφυγής ούτε άσυλο προστασίας⁹.

Σημειώσεις

1. Βλ., ως προς τις δικαιολογήσεις της επέμβασης στη Γιουγκοσλαβία, σε Δ. Μπελάντη, «Συνέπειες από τη θέση του “ένοπλου ανθρωπισμού”», σε περ. Δικαιώματα του Ανθρώπου, τ. 6/2000, σελ. 289 επ.

2. Βλ., ως προς τον «τελευταίο πόλεμο» κατά των «εχθρών της ανθρωπότητας» (θεμελίωση του ολοκληρωτικού πολέμου από την οπτική του φιλελευθερισμού), σε C. Schmitt, *Η έννοια του πολιτικού*, Αθήνα 1988, εκδ. Κριτική.

3. Σχετικά σε K. Croissant u.a., *Politische Prozesse ohne Verteidigung?*, Berlin 1976 — K. Hailbronner, «Terrorism and the Laws of War», in *German Yearbook of International Law*, 25/1982, σελ. 169 επ.

4. Σχετικά και σε Α. Λοβέρδου, *Παρεκκλίσεις πολιτικής συμπεριφοράς και Σύνταγμα*, Αθήνα 1988, εκδ. Εξάντας, ως προς την αποπολιτικοποίηση διά των Διεθνών Συμβάσεων.

5. Βλ. και σε Μ. Μπόση, *Προβλήματα ασφαλείας στη Νέα Τάξη Πραγμάτων*, Αθήνα 2000, εκδόσεις Παπαζήση.

6. Αυτή η επισήμανση υπάρχει ήδη στο βιβλίο του Π. Κονδύλη, *Θεωρία του Πολέμου*, Αθήνα 1998, εκδόσεις Θεμέλιο, στο κεφάλαιο για τη μεταψυχροπολεμική εποχή.

7. Ως προς τον ενδοκρατικό πόλεμο ως βασική μορφή των σύγχρονων ένοπλων συγκρούσεων, βλ. σε M. Kaldor, «Reconceptualising Organised Violence», in Archibugi-Held-Koehler, *Reimagining Political Community*, Cambridge 1998, σελ. 89 επ.

8. Εδώ η έννοια της «αυτοκρατορίας» προϋποθέτει ένα ιμπεριαλιστικό σύστημα με ηγεμόνα, άνιση ιε-

ράρχηση και ανταγωνισμούς, παρά την κοινή οριοθέτηση προς τους «έξω», και όχι μια ομοιογενή και «ειρηνευμένη» μορφή κυριαρχίας, όπως π.χ. υποδηλώνουν οι πρόσφατες αναλύσεις του Α. Νέγκρι.

9. Ενδεικτικοί οι τίτλοι των εφημερίδων αυτής της περιόδου: μετά τον Οτζαλάν ο Μπιν Λάντεν.